

Stanisław Koziara

Wokół semantyki i genezy frazeologizmu *od stóp do głów*

Wyrażenie *od stóp do głów* przyciąga uwagę z kilku co najmniej powodów. Ciekawe wydaje się już z punktu widzenia jego miejsca w zasobie leksykalnym polszczyzny, która zespolenie to sytuuje w rzędzie silnie utrwalonych frazeologizmów o szerokim zasięgu stylowym: od poświadczeń literackich, religijnych, po publicystyczne i potoczne. Trwałość owej konstrukcji mierzy się także nader bogatym udokumentowaniem leksykograficznym, którego świadectwa formy spetryfikowanej przynoszą już słowniki staropolskie. Do rzędu osobliwości dodać należy i to, że omawiana jednostka współtworzy w polszczyźnie krąg frazeologizmów, w którego składzie pojawiają się aż dwa komponenty z nazwami części ciała: *stopa* i *głowa*. Zagadkowość dotyczy wreszcie braku jednoznaczności w zakresie kwalifikacji genetycznej owej konstrukcji.

Spójrzmy więc na początek na stan poświadczeń jednostki w rodzimych zasobach leksykograficznych¹. Pierwsze świadectwo petryfikacji wyrażenia *od stóp do głów* w zasobach ogólnych polszczyzny daje się odnaleźć w *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego i jest ilustrowane tekstowym przykładem z XVIII wieku („Monitor Warszawski”), którego kontekst wyraźnie wskazuje już na wtórne znaczenie przenośne: ‘całkowicie’. *Słownik warszawski* powiela postać hasłową oraz materiał ilustracyjny zaprezentowany przez Lindego. Utrwalony status wyrażenia konsekwentnie odnotowują nowsze słowniki ogólne oraz frazeologiczne polszczyzny. Dane te pokazują jednak, iż jednostka ta we współczesnej polszczyźnie wykazuje się pewną wariantowością zarówno w zakresie schematu łączliwości, jak też wartości definicyjnej. I tak obok postaci częstszej: *od stóp do głów*, słowniki odnotowują także jej wariant rzadszy: *od stóp do głowy*. Dwojako prezentuje się także wartość eksplikacyjna jednostki: 1. ‘w całej postaci, cały – tylko o człowieku’,

¹ Pełny wykaz wykorzystanych w opracowaniu źródeł leksykograficznych zamieszczony został na końcu artykułu.

2. 'od dołu do góry; całkowicie, kompletnie'. Jak więc widać, pierwsze ze znaczeń (sądzić można prymarnie) sytuuje wyrażenie w kręgu frazeologii somatycznej i odnosi się wyłącznie do przenośnych (metonimicznych) sposobów całościowego postrzegania człowieka. Drugie natomiast stanowi świadectwo odrywania się frazeologizmu od typowych somatyzmów na rzecz poetycko-obrazowych sposobów opisywania pewnych faktów i pojęć, niekoniecznie odnoszących się do człowieka. Wielokształtność zaś formalna źródło swoje bierze z faktu bądź to z jednej strony pewnej nieregularności semantycznej wynikającej z zestawienia zgodnego w zakresie kategorii liczby obydwu nominacji somatycznych: *stóp – głów*, bądź też z użycia form o wiele bardziej uzasadnionych semantycznie: *stóp – głowa*². Według danych, jakie przynoszą najnowsze zbiory leksykograficzne, omawiany frazeologizm wykazuje także tendencje derywacyjne, których efektem jest wykształcanie się na kanwie jego postaci nominalnej połączeń zwerbalizowanych. W rezultacie tych procesów łączliwość i wariantywność omawianej jednostki uległa znacznemu rozszerzeniu i daje się współcześnie ująć w formie następującego schematu: *mierzyć, zmierzyć, ucenić (kogoś) (okiem, wzrokiem) od stóp do głów, głowy*³. Innym, równie ciekawym zjawiskiem jest pojawienie się w rodzimych zasobach leksykograficznych rzadszego wariantu wyrażenia *od głowy do stopy*, polegającego, jak widać, na odwróceniu porządku komponentów somatycznych, a którego świadectwa tekstowe okazują się starsze od postaci utrwalonej *od stóp do głów* i sięgają już XVII wieku.

Bliższy ogląd źródeł leksykograficznych pokazuje jednak, iż tematyczne wyrażenie w swej funkcji i znaczeniu nie jest odosobnione w języku polskim i stanowi część o wiele bogatszego zbioru pokrewnych form, w których zaznacza się podobny mechanizm ujmowania czegoś całościowo poprzez wskazywanie na skrajne, usytuowane na osi wertykalnej części sylwetki ludzkiej.

Najstarsze przykłady tego rodzaju utrwaleń poświadczą już *Słownik staropolski* w postaci form: *od głowy do ziemi, do pięt; od pięty do wirzchu głowy*, ilustrując je przykładami tekstowymi z apokryficznego *Rozmyślenia przemyskiego*. Równie liczne świadectwa literackie konstrukcji, z których najstarsze pochodzi z XVI wieku, odnotowuje *Nowa księga przysłów polskich*, wskazując aż na trzy grupy wariantów tekstowych o wymiennych komponentach leksykalnych oraz schematach składniowych: *od głowy do pięty; od głowy do stopy; od pięt do czupryny*. Z danych zaś, jakie przynosi *Uniwersalny słownik języka polskiego* – najnowszy z leksykonów polszczyzny ogólnej, wynika, iż wyrażenie *od stóp do głów* swoje przenośne znaczenie: 'całkowicie, zupełnie, całą postać od dołu do góry' dzieli wraz z innymi utwalonymi połączeniami w rodzaju: *od czubka głowy do pięt; po czubek głowy*. W kontekście tych przytoczeń łatwo zauważyć, iż krąg styčných znaczeniowo komponentów

¹ O tej i podobnych osobliwościach leksykalnych w obrębie części zasobu frazeologizmów w języku polskim por. artykuł E. Kozarzewskiej, *Stale związki frazeologiczne na tle współczesnego zasobu leksykalnego języka polskiego*, *Prace Filologiczne*, t. XX: 1970, s. 303–309.

² Na typowość tego rodzaju procesów we współczesnej polszczyźnie zwraca uwagę artykuł S. Bąby, *Derywacja frazeologiczna jako jeden ze sposobów pomnażania frazeologii współczesnej polszczyzny*, *Poznańskie Studia Polonistyczne*, Seria Językoznawcza X, red. M. Borejszo, Poznań 2003, s. 7–23.

somatycznych owych wyrażen powiększa się o takie nazwy jak: *pięta*, *czupryna*, *wierzch głowy*, *czubek głowy*. Ale z perspektywy historycznej równie łatwo stwierdzić, iż zdecydowana większość przywołanych tu poświadczeń rodzimych stanowi li tylko tekstową egzemplifikację mechanizmów konceptualizacji poprzez odwołanie się do leksyki somatycznej, nie zyskując ostatecznie statusu form częstych i spetryfikowanych. Ta ranga zdecydowanie przynależy wyrażeniu *od stóp do głów*, czego świadectwa przynoszą nie tylko nowsze zbiory leksykograficzne, ale także teksty pochodzące z niemal wszystkich odmian polszczyzny. O żywotności tej konstrukcji we współczesnym języku polskim najlepiej świadczy ogromna ilość przytoczeń tekstowych na stronach portali internetowych, gromadzących cytaty zarówno z obszaru literackiego, publicystycznego, jak też medialnego z obszarem użyc reklamowych włącznie.

Obecność omawianego wyrażenia w korpusie utrwalonych połączeń wyrazowych nie jest bynajmniej wyłącznością języka polskiego. Niemal równokształtne ekwiwalenty polskiego *od stóp do głów* dają się odnaleźć w analogicznych zasobach większości języków europejskich, np: angielskiego (*from head to foot*), czeskiego (*od hlavy až k patě*), francuskiego (*de la tête aux pies, des pies à la tête*), hiszpańskiego (*de pies a cabeza*), niemieckiego (*von Kopfe bis Fuß*), rosyjskiego (*с ног до головы, с головы до ням*), słowackiego (*od hlavy až po pätý*), szwedzkiego (*från topp till tå*), a także tureckiego (*baştan ayağa, baştan tirnağa*) i ukraińskiego (*з голови до ніз / до н'ям, з / од ніз до голови*)⁴. Dane te upoważniają więc w pełni do zaliczenia omawianej konstrukcji w poczet licznych internacjonalizmów, w których nazwy części ciała tworzą ośrodki semantyczne stałych związków wyrazowych⁵.

Równie osobliwie przedstawia się także status genetyczny tematycznego wyrażenia. Znaczna część źródeł leksykograficznych nie opatruje tej jednostki kwalifikatorami wskazującymi na jej jednoznaczne pochodzenie. Do pewnego stopnia wyjątkiem w tym względzie jest *Nowa księga przysłów polskich*, odsyłająca pod hasłem *od stóp do głów* do łacińskiej konstrukcji *a capite usque ad calcem*⁶. Na starożytne pochodzenie jednostki wskazują z kolei polskojęzyczne zbiory tego rodzaju sentencji i powiedzeń. Wynika z nich, iż antyczno-literackie świadectwo omawianego wyrażenia przynoszą już karty *Iliady* Homera, gdzie mowa jest o Sarpedonie, który

⁴ Jak widać, w sporej części obcojęzycznych poświadczeń omawianego wyrażenia dają się także zauważyć podobny polszczyźnie zbiór form wariantywnych, na który składają się zarówno konstrukcje z odwróconym porządkiem nominacji somatycznych, jak też z ich odmiankami leksykalno-gramatycznymi pozostającymi w granicach styczności funkcjonalnej i semantycznej, np. *noga / pięta / stopa*.

⁵ O obecności tej konstrukcji w grupie częstych połączeń wyrazowych z komponentami somatycznymi w wybranych językach słowiańskich por. opracowanie K. Giulumianc, E. Kozarzewska, *Ze studiów nad strukturą połączeń wyrazowych w językach wschodnio- i zachodniosłowiańskich*, Z Polskich Studiów Słowistycznych, seria 5, Językoznawstwo, Warszawa 1978, s. 357–368.

⁶ *Nowa księga przysłów polskich* odsyła w tym wypadku do włoskiego zbioru paremiów A. Arthabera, *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue*, Milano 1952, który konfrontuje przysłowia języków: włoskiego, łacińskiego, francuskiego, hiszpańskiego, niemieckiego, angielskiego i greckiego. Konstrukcja notowana także w analogicznych zbiorach polskich, por. m. in. D. i A. Świerczyński, *Przysłowia w sześciu językach*, Warszawa 1995, s. 182.

„był cały strzałami, krwią i kurzawą zewsząd okryty od palców u nóg aż do szczytu głowy”⁷. Z podobnych źródeł dowiadujemy się także, iż wyrażenie *od stóp do głów* nieobce było Cynceronowi, który posłużył się nim w wersji łacińskiej w jednej z mów obrończych⁸. Ale nie brak też takich opracowań, dla których wyrażenie *od stóp do głów* stanowi dziedzictwo licznie zadomowionych w polszczyźnie somatyzmów biblijnego pochodzenia, a czego potwierdzenie przynoszą zbiory nie tylko rodzimych frazeologizmów i skrzydlatych słów wywodzących się z kart Pisma Świętego. Niewątpliwym argumentem na rzecz tego rodzaju kwalifikacji genetycznej jest fakt, iż konstrukcja *od stóp do głów* znajduje dość czytelny, czterokrotny prototyp biblijny, poświadczony jednakże wyłącznie na kartach Starego Testamentu, i jest jednym z licznych świadectw obecności typowego dla języka i kultury semickiej obrazowego, nader rzadko odwołującego się do abstrakcyjności sposobu opisu świata i przedstawiania ludzkich doznań. W pierwszych trzech z owych miejsc biblijnych (Kpł 13, 12; Pwt 28, 35; Hi 2, 7) stanowi opis realnego doświadczenia choroby, jaką był trąd, pokrywający nierzadko w swym krytycznym stadium całe ciało – od stóp do głowy. W pojedynczym wypadku (Iz 1, 6), na prawach metonimii, odnosi się do wizji proroka Izajasza, postrzegającego niewierność narodu wybranego jako stan człowieka, którego ciało w całości dotknięte jest chorobą⁹. Wynika więc z powyższego, iż wzorzec omawianej konstrukcji szeroko znany był i rozpowszechniony tak w kulturze helleńskiej, jak i semickiej.

Trudno jednak którykolwiek z przywołanych tu obszarów poświadczenia omawianej konstrukcji traktować jako jej wyłączne źródło pochodzenia¹⁰. Wiele bowiem przemawia za tym, iż mamy w tym wypadku do czynienia z jednostką zyskującą

⁷ W istocie jest to jedna z tekstowych trawestacji greckiego powiedzenia: *ek kephales es pódas akrouis* (dosł. *od głowy do czubka stóp / nóg*), zob. S. Kalinkowski, *Aurea dicta. Słynne łacińskie sentencje, przysłowia i powiedzenia*, Warszawa 1999, s. 8.

⁸ Łacińskiego wyrażenia *a pedibus usque ad caput* Cynceron użył w jednej z mów obrończych, kierując pod adresem oskarżyciela swojego klienta słowa, iż „*od stóp do głowy* składa się on z podstępu, oszustwa i kłamstwa”, cyt. za: S. Kalinkowski, *op. cit.*, s. 8. Formę utrwaloną miały także w języku łacińskim konstrukcje: *ab imis unguibus usque ad verticem summum* (dosł. *od paznokci u nóg do czubka głowy*) oraz *a planta pedis usque ad verticem eius* (dosł. *od podeszwy stopy do czubka głowy*), zob. *Dicta. Zbiór łacińskich sentencji, przysłów, zwrotów, powiedzeń z indeksem osobowym i tematycznym*, zebrał, opracował i zredagował C. Michalunio, Kraków 2004, s. 7.

⁹ Należy jednak podkreślić, iż stosunkowo nieliczne miejsca biblijne przynoszą w obrębie ogółu pełnych polskich tłumaczeń Biblii dość zróżnicowany repertuar form, źródłem czego w znacznym stopniu były teksty kanoniczne. Te bowiem nie stwarzały bezpośredniego prototypu dla utrwalonej w polszczyźnie postaci *od stóp do głów*, która wyraźnie zaznacza swą obecność dopiero w nowszych przekładach biblijnych w języku polskim. Można więc przypuszczać, iż fakt ten stanowi efekt oddziaływania silnie utrwalonej pozycji owego wyrażenia w polszczyźnie ogólnej; por. S. Koziała, *Frazeologia biblijna w języku polskim*, Kraków 2001, s. 108–110.

¹⁰ Podobne wnioski nasuwają się z bliższej obserwacji wielu innych, silnie utrwalonych w języku polskim frazeologizmów somatycznych, którym część opracowań leksykograficznych usiłuje przypisać jednoznaczną proveniencję i kwalifikację genetyczną. Kwestii tej poświęciłem osobną uwagę w artykule: *Strzec jak źrenicy oka / jak oka w głowie. Losy zwrotu na tle pokrewnych konstrukcji frazeologicznych (w druku)*.

bardzo wczesnie status utrwalony, który odciska się w większości języków nie tylko europejskich w podobnym kontekście znaczeniowym. Jest nim obrazowy sposób postrzegania czegoś całościowego, w którym wykorzystane bywają części ciała krańcowo usytuowane i biegnące wzdłuż wertykalnej osi sylwetki ludzkiej. Oznacza to tym samym, iż omawiana jednostka stanowi część o wiele bogatszego repertuaru konstrukcji traktujących ludzkie ciało jako swego rodzaju centrum i mikrokosmos, pozwalający samemu człowiekowi dokonywać tą drogą podstawowych taksonomii przestrzennych, wyznaczać miary, określać kierunki oraz odległości¹¹. W tej funkcji i znaczeniu zarówno w postaci kanonicznej, jak też w licznych wariantach i schematach łączliwości wyrażenie *od stóp do głów* współtworzy krąg wspólnych wielu językom i kulturom sposobów konceptualizacji i opisu rzeczywistości, wykorzystujących w tym celu równie uniwersalny mechanizm odwołujący się do budowy anatomicznej człowieka.

Bibliografia

- Antonowicz-Bauer L., Dubiński A., 1997, *Słownik turecko-polski, polsko-turecki*, Warszawa.
- Bąba S., Liberek J., 2002, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- Dzida S., Stanek T., 1999, *Nowy słownik polsko-niemiecki*, Warszawa.
- Фразеологічний словник української мови*, 1999, кн. I, Київ.
- Godyń J., 1995, *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblijmów języka polskiego*, Kraków – Warszawa.
- Jurczak-Trojan Z., Mieczkowska H., Orwińska-Ruziczka E., Papierz M., 1998, *Słownik słowacko-polski*, t. I, Kraków.
- Komornicka A.M., 1994, *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych*, Łódź.
- Krauss H., 2001, *Skrzydlate słowa biblijne. Słownik zwrotów biblijnych*, tłum. i oprac. P. Pachciarek, Warszawa.
- Kubitsky J., 1998, *Słownik polsko-szwedzki*, Warszawa.
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. V: 1859, wyd. II, Lwów.
- Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. III: 1972, oprac. J. Krzyżanowski *et al.*, Warszawa.
- Perlin O., 2002, *Wielki słownik polsko-hiszpański*, Warszawa.
- Skorupka S., 1967–1968, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa.
- Slovník spisovného jazyka českého*, 1975, Praha.
- Słownik języka polskiego*, t. VI: 1912, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa.
- Słownik staropolski*, t. II: 1956–1959, red. S. Urbańczyk, Wrocław – Kraków – Warszawa
- Słownik współczesnego języka polskiego*, 2000, red. B. Dunaj, t. IV, Kraków.
- Stanisławski J., 1982, *Wielki słownik angielsko-polski z suplementem*, Warszawa.

¹¹ O uniwersalności tego rodzaju przestrzennych mechanizmów taksonomicznych, spotykanych nierzadko w odległych sobie kulturach, traktuje m.in. praca Y.F. Tuana, *Przestrzeń i miejsce*, tłum. A. Morawinska, Warszawa 1987, s. 51–70.

Uniwersalny słownik języka polskiego, 2003, red. S. Dubisz, t. I, Warszawa.

Wielki słownik francusko-polski, 2005, t. IV, Warszawa.

Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski, rosyjsko-polski, 1998, red. J. Lukszyn, Warszawa.

On Semantics and Origin of the Idiomatic Expression 'od stóp do głów'/'from head to foot'

Abstract

In the paper the author tries to describe one of the strongly fixed in Polish language idiomatic expression '*od stóp do głów*'/'*from head to foot*'. The first part of the paper focuses on the state of testifying the item in native lexicographical resources from dictionaries of old Polish language down to modern lexicons and sets of idiomatic expressions. For comparative purpose lexical sets of 10 other European languages were checked in respect of occurring of this idiomatic expression. A separate part of the analysis focuses on fixing the origin of the expression. The result of the study is statement of the fact that the expression '*od stóp do głów*'/'*from head to foot*' co-creates a universal, typical for many languages set of structures in which human body seem to be a kind of microcosm.